

## Research Paper

# Explaining the factors affecting sustainable tourism development on Kish Island based on grounded theory

Majid Najjar<sup>1</sup>  Ahmad Pourahmad<sup>\*2</sup>  Saeed Zanganeh Shahraki<sup>3</sup> 

<sup>1</sup> PhD Student in Tourism Management, Department of Tourism Management, University of Tehran, Kish International Campus, Kish Island, Iran. ([nmajid1358@gmail.com](mailto:nmajid1358@gmail.com))

<sup>2</sup> Professor, Department of Tourism Management, University of Tehran, Kish International Campus, Kish Island, Iran. ([apoura@ut.ac.ir](mailto:apoura@ut.ac.ir))

<sup>3</sup> Associate Professor, Department of Tourism Management, University of Tehran, Kish International Campus, Kish Island, Iran. ([saeed.zanganeh@ut.ac.ir](mailto:saeed.zanganeh@ut.ac.ir))



© The Author(s)

Publisher: University of Mazandaran



[10.22080/tmhr.2025.30179.1086](https://doi.org/10.22080/tmhr.2025.30179.1086)

### Keywords:

Sustainable development, tourism, Marketing, Infrastructure, empowerment, Kish Island

### Received:

July 28, 2025

### Received in revised:

July 13, 2025

### Accepted:

October 11, 2025

### Available online:

February 19, 2026

## Abstract

**Context and Purpose:** Background and Objective: This study aims to explain the factors affecting sustainable tourism development on Kish Island. **Design/methodology/approach:** This study is an applied study with an exploratory-explanatory approach and its research method is a mixed (qualitative-quantitative) method based on data-driven theory. In the qualitative phase of the research, data related to the perspectives of managers, experts, and experts in the field of tourism and maritime transportation were collected using semi-structured interviews and snowball sampling and analyzed using the Strauss and Corbin method based on data-driven theory, which includes open coding, axial coding, and selective coding. Finally, 6 dimensions and 23 components were identified and the theoretical framework of the research was formed. In the quantitative phase, a questionnaire with 46 options was designed and distributed among 182 participants. Quantitative data were analyzed using structural equation modeling in Smart PLS software to assess the validity and generalizability of the proposed model. **Findings:** The findings showed that achieving sustainable tourism development on Kish Island requires identifying and managing key effective factors, including marketing elements (product, price, advertising, promotion, and location), destination conditions and characteristics, social interactions, accurate information, cost reduction, and creating social value for tourists, which leads to their attraction and loyalty; Also, empowering human and environmental resources through education, social participation, digitalization, infrastructure development, preservation of cultural heritage, creation of investment opportunities and promotion of security play an important role in achieving economic, socio-cultural, political and environmental development and ultimately, by effectively integrating marketing, infrastructure and management strategies, we can lay the groundwork for strengthening the position of sustainable tourism at the national and international levels. **Conclusion:** Sustainable tourism development requires the conscious participation of all relevant stakeholders and strong political leadership to ensure participation and consensus-building. However, maintaining sustainable tourism is essential to encourage a high level of tourist satisfaction and guarantee a new experience for them while increasing awareness and promoting sustainable tourism practices. **Originality/value:** The innovation of the paper lies in the application of a mixed approach based on evidence-based theory to identify 6 dimensions and 23 components of sustainable tourism development in Kish. The simultaneous combination of marketing, infrastructure, environmental factors, and empowerment in a local framework and its testing with structural equation modeling demonstrates the originality of the research. The paper fills the theoretical gap in sustainable tourism in Iran and provides practical strategies for managers.

\*Corresponding Author: Ahmad Pourahmad

Address: University of Tehran, Kish International Campus, Kish Island, Iran.

Email: [apoura@ut.ac.ir](mailto:apoura@ut.ac.ir)

## Extended Abstract

### 1. Introduction

The tourism industry, as one of the largest and most dynamic industries in the world, plays an important role in creating jobs, generating income, and sustainable development, and is referred to as the "invisible export." According to forecasts, the number of tourists will reach 1.5 billion by 2030. Despite its high rankings in tourism attractions and diversity, Iran contributes less than half a percent to the GDP from this sector, while small countries such as Dubai have based a large part of their economy on tourism. This gap indicates the need to exploit existing capacities more effectively. However, policymaking in Iran has focused more on demand-driven and promotional approaches and has paid less attention to sustainable development. Globally, a paradigm shift towards sustainable tourism development began in the 1990s; an approach that, while reducing negative impacts, ensures economic, social, cultural, and environmental benefits for local communities. This holistic approach, in addition to paying attention to market needs, also considers the requirements of society and the environment. Therefore, identifying and explaining the factors affecting the sustainable development of tourism, especially in sensitive and susceptible areas such as Kish Island, is of particular importance in the future planning and management of this industry.

### 2. Research Methodology

This research is of an applied type with an exploratory-explanatory approach that was conducted using a mixed method (qualitative-quantitative). In the qualitative phase, first, scientific sources were reviewed and then, using a purposeful snowball sampling method,

semi-structured interviews were conducted with 12 managers and experts in the field of tourism and maritime transportation on Kish Island. The data were collected until theoretical saturation was reached and analyzed using the Strauss and Corbin data-based theory approach (open, axial, and selective coding), and finally, 6 dimensions and 23 components were extracted. In the quantitative phase, a researcher-made questionnaire with 46 items was designed based on the qualitative findings and distributed among 182 managers and related employees in Kish in a simple random manner. The validity of the questionnaire was confirmed through factor analysis and the structural equation modeling technique with Smart PLS software was used to test the final model. This combination of qualitative and quantitative approaches has enabled a comprehensive explanation of the factors affecting the sustainable development of tourism on Kish Island.

### 3. Research Findings

The research findings showed that based on the data-driven approach of Strauss and Corbin, through interviews and three-stage coding (open, axial, and selective), 247 concepts were extracted and classified into 18 components. These components were finally organized into six main dimensions, including: marketing elements, tourist attraction, infrastructure, environmental factors, empowerment and sustainable tourism development. Accordingly, a researcher-made questionnaire with 36 items was designed to test the model and distributed among the selected statistical population. The results of data analysis using SPSS and Smart PLS showed that the research tool has desirable reliability (Cronbach's alpha and CR above 0.7) and all factor loadings

were significant. Hypothesis testing also confirmed the relationships between variables: marketing elements have a positive effect on tourist attraction; tourist attraction and infrastructure both affect empowerment; and environmental factors also play an important role in empowerment. Finally, it was found that empowerment directly has a significant impact on sustainable tourism development. These results indicate that sustainable tourism development on Kish Island requires strengthening marketing, infrastructure, environmental management, and local community empowerment.

#### 4. Conclusion

The present study was conducted based on data-driven theory with the aim of identifying factors affecting sustainable tourism development in Kish Island. The results showed that marketing elements (service/product, price, advertising, and location) play a pivotal role in attracting tourists and, through creating value, reducing costs, and providing timely information, they lead to loyalty and return of tourists. The quality of the destination, natural and cultural attractions, welfare conditions, and transportation are among the key factors in tourists' decision-making for travel and their social interaction. On the other hand, human resource empowerment (through education, skill development, and hiring of specialized personnel) and environmental empowerment (through cultural and

environmental revitalization, infrastructure development, technology, and welfare services) play a fundamental role in achieving sustainable development. These empowerments lead to economic development (growth in trade and foreign exchange earnings), socio-cultural development (social cohesion and preservation of cultural heritage), political development (stability and international engagement), and environmental development (reduction of negative impacts and use of green technologies). In summary, sustainable tourism requires simultaneous attention to marketing, infrastructure, and environmental factors, and only with the active participation of stakeholders and the support of policymakers can its positive economic, social, political, and environmental outcomes be enhanced at the national and local levels.

#### Funding

There is no funding support.

#### Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work

#### Conflict of Interest

The authors declared no conflict of interest.

#### Acknowledgments

We are grateful to all the people for their scientific consultation in this paper.

## پژوهشی

## تبیین عوامل مؤثر بر توسعه پایدار گردشگری در جزیره کیش مبتنی بر تئوری داده‌بنیاد

مجید نجار<sup>۱</sup> ID، احمد پوراحمد<sup>۲\*</sup> ID، سعید زنگنه شهرکی<sup>۳</sup> ID

<sup>۱</sup> دانشجوی دکتری مدیریت گردشگری، گروه مدیریت گردشگری، دانشگاه تهران، پردیس بین‌المللی کیش، جزیره کیش، ایران. (nmajid1358@gmail.com)

<sup>۲</sup> استاد، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (apoura@ut.ac.ir)

<sup>۳</sup> دانشیار، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (saeed.zanganeh@ut.ac.ir)

ناشر: دانشگاه مازندران  
© نویسندگان[10.22080/tmhr.2025.30179.1086](https://doi.org/10.22080/tmhr.2025.30179.1086)

## چکیده

**زمینه و هدف:** در این پژوهش به تبیین عوامل مؤثر بر توسعه پایدار گردشگری در جزیره کیش پرداخته شده است. **روش‌شناسی:** این مطالعه از نوع کاربردی و با رویکرد اکتشافی-تبیینی بوده و روش تحقیق آن به صورت آمیخته (کیفی-کمی) مبتنی بر تئوری داده‌بنیاد است. در فاز کیفی تحقیق، با استفاده از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته و نمونه‌گیری گلوله‌برفی، داده‌های مربوط به دیدگاه مدیران، کارشناسان و خبرگان حوزه گردشگری و حمل‌ونقل دریایی جمع‌آوری و از روش استراوس و کوربین بر مبنای نظریه داده‌بنیاد که شامل کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی است، تحلیل شد. در نهایت ۶ بعد و ۲۳ مؤلفه شناسایی و چارچوب نظری تحقیق شکل گرفت. در فاز کمی، پرسش‌نامه‌ای ۴۶ گویه‌ای طراحی و در میان ۱۸۲ نفر توزیع شد. در ادامه، ابتدا تجزیه و تحلیل توصیفی داده‌ها با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی توسط نرم‌افزار SPSS انجام گرفت. سپس مدل مورد نظر با استفاده از مدل‌سازی معادلات ساختاری توسط نرم‌افزار Smart PLS مورد آزمون قرار گرفت. **یافته‌ها:** یافته‌ها نشان داد که تحقق توسعه پایدار گردشگری در جزیره کیش مستلزم شناسایی و مدیریت عوامل کلیدی مؤثر از جمله عناصر بازاریابی، شرایط و ویژگی‌های مقصد، تعاملات اجتماعی، اطلاع‌رسانی دقیق، کاهش هزینه‌ها و ایجاد ارزش اجتماعی برای گردشگران است که موجب جذب و وفاداری آنان می‌گردد؛ همچنین، توانمندسازی منابع انسانی و محیطی از طریق آموزش، مشارکت اجتماعی، دیجیتالی‌سازی، توسعه زیرساخت‌ها، حفظ آثار فرهنگی، ایجاد فرصت‌های سرمایه‌گذاری و ارتقاء امنیت، نقش مهمی در دستیابی به توسعه اقتصادی، فرهنگی-اجتماعی، سیاسی و زیست‌محیطی ایفا می‌کند و در نهایت با تلفیق مؤثر راهبردهای بازاریابی، زیرساختی و مدیریتی، می‌توان زمینه‌ساز تقویت جایگاه گردشگری پایدار در سطح ملی و بین‌المللی شد. **نتیجه‌گیری و پیشنهادات:** توسعه گردشگری پایدار مستلزم مشارکت آگاهانه همه ذی‌نفعان مرتبط و رهبری سیاسی قوی برای اطمینان از مشارکت و ایجاد اجماع است. با وجود این، حفظ گردشگری پایدار برای تشویق سطح بالایی از رضایت گردشگران و تضمین تجربه جدیدی برای آن‌ها و درعین حال افزایش آگاهی و ترویج شیوه‌های گردشگری پایدار ضروری است. **نوآوری و اصالت:** نوآوری مقاله در ترکیب هم‌زمان بازاریابی، زیرساخت‌ها، عوامل محیطی و توانمندسازی در یک چارچوب بومی و آزمون آن با مدل‌سازی معادلات ساختاری، اصالت تحقیق را نشان می‌دهد.

## کلیدواژه‌ها:

توسعه پایدار، گردشگری، بازاریابی، زیرساخت‌ها، توانمندسازی، جزیره کیش

## تاریخ دریافت:

۶ مرداد ۱۴۰۴

## تاریخ دریافت اصلاحات:

۲۲ تیر ۱۴۰۴

## تاریخ پذیرش:

۱۹ مهر ۱۴۰۴

## تاریخ انتشار:

۳۰ آذر ۱۴۰۴

\* نویسنده مسؤل: احمد پوراحمد

آدرس: دانشگاه تهران، تهران، ایران.

ایمیل: [apoura@ut.ac.ir](mailto:apoura@ut.ac.ir)

## ۱ مقدمه

به‌سوی تنوع‌بخشی به منابع درآمدی است، دوچندان می‌شود. از این رو، ضرورت شناخت دقیق مؤلفه‌ها و موانع توسعه پایدار گردشگری بیش از هر زمان دیگری احساس می‌گردد.

بررسی ادبیات موجود نشان می‌دهد که از دهه ۱۹۹۰ میلادی، با شکل‌گیری پارادایم توسعه پایدار، نگرش‌ها نسبت به گردشگری از دیدگاهی صرفاً اقتصادی و تقاضامحور به رویکردی چندبعدی، یکپارچه و سیستمی تغییر یافت (Asmelash & Kumar, 2019). رویکرد جدید گردشگری پایدار، علاوه بر ایجاد منافع اقتصادی، حفظ محیط زیست، ارتقاء کیفیت زندگی جوامع میزبان، حفظ میراث فرهنگی و ایجاد عدالت اجتماعی را نیز مدنظر قرار می‌دهد (Shakuri et al., 2021). بر اساس این توسعه پایدار گردشگری نیازمند مدیریت علمی، برنامه‌ریزی نظام‌مند، شناخت دقیق عوامل اثرگذار و توجه هم‌زمان به ابعاد اقتصادی، اجتماعی، محیط زیستی و نهادی است (Viana et al., 2021). با این حال، شواهد نشان می‌دهد که سیاست‌گذاری‌ها و اقدامات ایران در حوزه گردشگری عمدتاً پراکنده، تبلیغاتی و کوتاه‌مدت بوده و رویکرد غالب بر آن‌ها تقاضامحور و فاقد توجه کافی به حفاظت از منابع، ظرفیت‌های زیست‌محیطی و نیازهای جامعه محلی بوده است (Javan & Gemini, 2025). این ضعف مدیریتی و برنامه‌ریزی موجب شده است که بسیاری از مناطق مستعد گردشگری کشور، از جمله جزایر جنوبی، به‌ویژه کیش، نتوانند جایگاه واقعی خود را در توسعه ملی و منطقه‌ای ایفا کنند.

جزیره کیش به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مقاصد گردشگری کشور، برخوردار از ویژگی‌هایی چون موقعیت راهبردی، جاذبه‌های طبیعی منحصربه‌فرد، زیرساخت‌های مناسب، امنیت بالا و شرایط اقلیمی ویژه است. با وجود این، رشد گردشگری این جزیره در برخی دوره‌ها ناپایدار، مقطعی و متأثر از سیاست‌های کوتاه‌مدت بوده است (Javid et al., 2025). علاوه بر این، اتکال بیش از حد به توسعه فیزیکی، عدم مشارکت مؤثر جامعه محلی، ضعف

صنعت گردشگری به‌عنوان یکی از گسترده‌ترین و متنوع‌ترین صنایع جهان، امروزه جایگاهی راهبردی در توسعه اقتصادی و اجتماعی بسیاری از کشورها کسب کرده و به‌عنوان موتور محرک رشد پایدار شناخته می‌شود (Pourghorban et al., 2024). گردشگری با بهره‌گیری هم‌زمان از منابع داخلی و خارجی، ظرفیت بی‌بدیلی برای ایجاد منافع اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی در جوامع میزبان فراهم می‌کند و از این رو یکی از پویاترین فعالیت‌های اقتصادی عصر حاضر به‌شمار می‌آید (Safazadeh et al., 2022). نقش این صنعت در حمایت از مشاغل، افزایش درآمدهای ارزی، تقویت سرمایه اجتماعی و حفظ محیط زیست سبب شده است که در ادبیات اقتصادی به آن «صادرات نامرئی» اطلاق گردد (Kumar & Garg, 2020). روند رو به رشد تقاضای جهانی برای سفر نیز طی سال‌های اخیر اهمیت این صنعت را دوچندان کرده است؛ به‌گونه‌ای که پیش‌بینی سازمان جهانی گردشگری بر آن است که شمار گردشگران بین‌المللی تا سال ۲۰۳۰ به حدود یک‌ونیم میلیارد نفر برسد (Khurana & Ataniyazova, 2024). با وجود چنین ظرفیت عظیمی، ایران علی‌رغم قرار گرفتن در میان ده کشور نخست جهان از نظر جاذبه‌های تاریخی و طبیعی و دارا بودن تنوع گردشگری کم‌نظیر، سهمی کم‌تر از نیم درصد از تولید ناخالص ملی را از محل درآمدهای گردشگری به خود اختصاص داده است؛ درحالی‌که کشوری همچون دبی حدود ۳۰ درصد از تولید ناخالص ملی خود را از این صنعت تأمین می‌کند (Tahmasbpour et al., 2023). این شکاف عمیق نشان‌دهنده آن است که ظرفیت‌های گردشگری ایران به نحو مطلوب مدیریت و بهره‌برداری نشده و سیاست‌گذاری‌های موجود در این حوزه فاقد جامعیت، انسجام و آینده‌نگری بوده‌اند. اهمیت این موضوع برای اقتصادی مانند ایران که در تلاش برای کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی و حرکت

سهم گردشگران خارجی از کل گردشگران جزیره از ۹ درصد در سال ۱۳۸۴ به ۲۱ درصد در سال ۱۳۹۷ افزایش یافته است که بیان‌گر جایگاه روبه‌رشد کیش در جذب گردشگران بین‌المللی می‌باشد. باین‌حال، از سال ۱۳۹۷ به دلیل بروز بحران‌های اقتصادی و سپس همه‌گیری کرونا، این روند با افت محسوسی روبه‌رو شد؛ به‌گونه‌ای که در سال ۱۳۹۹ شمار گردشگران به حداقل میزان خود یعنی ۵۴۹ هزار نفر کاهش یافت. هرچند در سال‌های ۱۴۰۰ تا ۱۴۰۲ روندی افزایشی مشاهده شده است، اما هنوز آمار ورود گردشگران به سطح پیش از بحران بازنگشته است. با توجه به تراکم بالای گردشگران نسبت به جمعیت بومی و محدودیت‌های ظرفیت زیست‌محیطی جزیره، تحقق توسعه پایدار گردشگری در کیش مستلزم تدوین سیاست‌های هوشمندانه، تنوع‌بخشی به محصولات گردشگری، بهبود کیفیت خدمات و تقویت زیرساخت‌های موجود است تا موقعیت رقابتی آن در سطح ملی و بین‌المللی تثبیت گردد. براساس داده‌های آماری ارائه‌شده در شکل ۱، روند ورود گردشگران به جزیره کیش از سال ۱۳۸۵ تا ۱۴۰۲ نشان می‌دهد که تا سال ۱۳۹۶ این روند صعودی و نسبتاً باثبات بوده است. از سال ۱۳۹۷ کاهش محسوسی در تعداد گردشگران مشاهده می‌شود که می‌تواند ناشی از آغاز دوره توری آن سال باشد. کاهش ورود گردشگران از سال ۱۳۹۸ شدت بیشتری یافت که علاوه بر مشکلات اقتصادی، با شروع همه‌گیری کرونا نیز هم‌زمان بود. در نتیجه، در سال ۱۳۹۹ تعداد گردشگران به پایین‌ترین سطح خود یعنی ۵۴۹,۱۷۵ نفر رسید. پس از آن، طی سال‌های ۱۴۰۰ تا ۱۴۰۲ روندی افزایشی مشاهده می‌شود، اما همچنان به دلیل شرایط نامساعد اقتصادی و تنش‌های سیاسی منطقه، آمار گردشگری جزیره به سطح سال ۱۳۹۶ بازنگشته است.

نظام مدیریتی، ملاحظات محیط زیستی، محدودیت‌های نهادی و سیاستی و ناهماهنگی بین دستگاه‌های اجرایی از جمله عواملی هستند که مانع تحقق توسعه پایدار در این جزیره شده‌اند. بدیهی است که بدون شناسایی علمی و روشمند عوامل مؤثر بر توسعه پایدار گردشگری در کیش، برنامه‌ریزی‌های آینده نیز با چالش‌های مشابه مواجه خواهد شد. بنابراین، مسأله اصلی پژوهش حاضر آن است که عوامل مؤثر بر توسعه پایدار گردشگری در جزیره کیش کدام‌اند و این عوامل چگونه در قالب الگویی بومی می‌توانند تبیین و مدل‌سازی شوند؟ پاسخ به این پرسش، نه‌تنها خلأ موجود در ادبیات داخلی درباره الگوهای بومی توسعه پایدار گردشگری را برطرف می‌کند، بلکه می‌تواند مبنای تصمیم‌گیری‌های کلان، سیاست‌گذاری‌های دقیق، مدیریت علمی مقصد و برنامه‌ریزی بلندمدت در جزیره کیش و سایر مقاصد مشابه باشد.

جزیره کیش با مساحت ۹۰ کیلومتر مربع در خلیج فارس و در فاصله ۱۸ کیلومتری از سرزمین اصلی واقع شده و به‌عنوان یکی از مناطق آزاد مهم ایران، جایگاه ویژه‌ای در صنعت گردشگری کشور دارد. موقعیت جغرافیایی مناسب، زیرساخت‌های مطلوب، جاذبه‌های طبیعی و تاریخی و سیاست‌های حمایتی منطقه آزاد، از این جزیره مقصدی جذاب برای گردشگران داخلی و خارجی ساخته است. روند توسعه گردشگری در کیش از دهه ۱۳۷۰ با گسترش امکانات و تسهیلات گردشگری آغاز گردید و به‌تدریج موجب رشد چشم‌گیر ورود گردشگران شد. آمارها نشان می‌دهد که تعداد گردشگران از حدود ۲۵۰ هزار نفر در سال ۱۳۷۰ به بیش از ۶/۲ میلیون نفر در سال ۱۳۹۷ رسیده است. این افزایش، علاوه بر صرفه‌جویی ارزی قابل توجه، منجر به کاهش سفرهای خارجی ایرانیان نیز شده است. همچنین،



شکل ۱. نمودار تعداد کل گردشگران ورودی به جزیره کیش طی سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۴۰۲ (نگارنده)

اجتناب‌ناپذیر یافته و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

از دیدگاه سازمان جهانی گردشگری، مفهوم توسعه پایدار گردشگری ناظر بر ارتقاء سطح زندگی جامعه میزبان، افزایش رضایت گردشگران و حفاظت از منابع انسانی، اجتماعی و محیط زیستی است. در گزارش معروف «آینده مشترک ما» که توسط کمیسیون برانتلند در سال ۱۹۸۷ منتشر شد، توسعه پایدار به‌عنوان فرآیندی تعریف می‌شود که در آن نیازهای نسل حاضر برآورده می‌گردد بی‌آنکه توانایی نسل‌های آینده در پاسخ به نیازهای خودشان به خطر افتد (Li et al., 2022). این دیدگاه بر آن است که توسعه باید هم‌زمان منافع نسل کنونی و آتی را دربرگیرد. کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه، توسعه پایدار را دگرگونی‌ای در نحوه بهره‌برداری از منابع، هدایت سرمایه‌گذاری‌ها، گسترش فناوری و اصلاح نهادها می‌داند که بتواند پاسخ‌گوی نیازهای حال و آینده باشد. همچنین، سازمان بهره‌وری آسیا توسعه پایدار را رویکردی جامع برای افزایش بهره‌وری و بهبود عملکرد زیست‌محیطی در راستای رشد اقتصادی، اجتماعی و ارتقاء مستمر کیفیت زندگی انسان معرفی می‌کند (Mellat & Shad, 2016). براساس این چارچوب، توسعه پایدار در پی آن است که منابع طبیعی از جمله آب، خاک، ذخایر ژنتیکی و گونه‌های گیاهی

از این‌رو، پرداختن به چالش‌های پیش روی صنعت گردشگری و بررسی دقیق عوامل تأثیرگذار بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق مختلف کشور، به‌ویژه در نواحی ساحلی همچون جزیره کیش، از اهمیت فراوانی برخوردار است. جزیره کیش به‌عنوان یکی از مهم‌ترین قطب‌های گردشگری ایران و حتی جهان شناخته می‌شود و با دارا بودن پیشینه‌ای کهن در حوزه تمدن و فرهنگ، طبیعتی زیبا و شرایط اقلیمی ویژه، از ظرفیت‌های منحصر به فردی در جذب گردشگر بهره‌مند است. وجود آب‌سنگ‌های مرجانی، سواحل سفید و چشم‌اندازهای طبیعی کم‌نظیر، جایگاهی ممتاز برای این جزیره در میان مقاصد گردشگری بین‌المللی ایجاد کرده است. افزون بر این، موقعیت آن به‌عنوان منطقه آزاد تجاری، بستر مناسبی برای توسعه فعالیت‌های گردشگری و اقتصادی در سطح ملی، آسیایی و جهانی فراهم آورده است (Safazadeh et al., 2022). با این حال، علی‌رغم برخورداری از چنین مزیت‌هایی، ضعف در زیرساخت‌ها و کاستی‌های مدیریتی موجب شده است که از تمامی ظرفیت‌های بالقوه این جزیره در راستای توسعه پایدار گردشگری به‌درستی استفاده نشود. بر همین اساس، انجام پژوهش حاضر با هدف شناسایی، تحلیل و تبیین عوامل مؤثر بر توسعه پایدار گردشگری در جزیره کیش، ضرورتی

کرده و رضایت جامعه میزبان و گردشگران را تأمین نماید.

۵. پایداری نهادی و مدیریتی: تحقق گردشگری پایدار نیازمند مشارکت فعال جوامع محلی و وجود ظرفیت نهادی مناسب برای تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی و بهره‌برداری مؤثر از منابع است.

به‌طورکلی، بدون حفظ محیط زیست سالم، دستیابی به پایداری اجتماعی و اقتصادی امکان‌پذیر نیست و اجرای موفق رویکرد توسعه پایدار گردشگری مستلزم رعایت هم‌زمان اصول زیست‌محیطی، اجتماعی و اقتصادی است تا رفاه انسانی و طبیعی در کنار هم تضمین شود. با وجود اینکه ایران از نظر موقعیت جغرافیایی، اقلیم متنوع و منابع طبیعی غنی در زمره کشورهای مستعد توسعه گردشگری قرار دارد، هنوز نتوانسته از این ظرفیت‌ها به‌صورت مطلوب بهره‌برداری کند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که عواملی همچون کمبود زیرساخت‌های اقامتی، ضعف در کیفیت خدمات گردشگری، کمبود نیروی انسانی آموزش‌دیده، ناکارآمدی در تبلیغات، محدودیت‌های فرهنگی، سیاسی و مذهبی، نبود هماهنگی نهادی و ضعف شبکه حمل‌ونقل از مهم‌ترین موانع توسعه پایدار گردشگری در کشور هستند. جزیره کیش نیز به‌رغم ظرفیت‌های طبیعی و موقعیت ممتاز خود، با مشکلات مشابهی مواجه است. فقدان سیاست‌گذاری منسجم، نادیده گرفتن نیازهای گردشگران، ضعف در زیرساخت‌های ارتباطی، اقامتی و حمل‌ونقل دریایی، همچنین کمبود خدمات تفریحی و رفاهی از جمله چالش‌های اساسی این منطقه است. افزون بر این، تعدد مراکز تصمیم‌گیری، نگرش‌های منفی نسبت به گردشگری، فقدان آگاهی کافی در زمینه تعامل با گردشگران، نبود قوانین حمایتی کارآمد و ناکارآمدی در تبلیغات موجب شده است که بهره‌وری و اثربخشی برنامه‌های توسعه گردشگری در کیش کاهش یابد و مسیر دستیابی به توسعه پایدار در این جزیره با دشواری همراه شود.

و جانوری برای آیندگان حفظ شود؛ به گونه‌ای که نسل‌های بعدی حداقل به اندازه نسل کنونی از توان تولید و مصرف برخوردار باشند. در جهان امروز، پایداری به‌عنوان بخشی از ایدئولوژی نظم نوین جهانی مطرح شده و اغلب سیاست‌ها و روندهای توسعه با آن پیوند یافته‌اند. در زمینه گردشگری نیز، مفهوم پایداری بیشتر با جنبه‌های اخلاقی و زیست‌محیطی فعالیت‌ها همراه است و از سوی جوامع محلی، دولت‌ها، فعالان محیط زیست و گردشگران مورد پذیرش گسترده قرار گرفته است (Zendehboudi et al., 2024). جامعه میزبان که شامل ساکنان بومی مقاصد گردشگری است، بیشترین تأثیر را از جریان گردشگران می‌پذیرد و ممکن است فرهنگ، محیط و ارزش‌های آن دستخوش تغییر شود (Levafan, 2022). در دهه‌های اخیر، بسیاری از کشورها و حتی روستاها برای تنوع‌بخشی به ساختار اقتصادی خود و رهایی از وابستگی به منابع محدود، گردشگری را به‌عنوان یکی از راهبردهای کلیدی توسعه ملی برگزیده‌اند (Sobhani et al., 2021). گردشگری پایدار پس از کنفرانس ریو در سال ۱۹۹۲ به‌عنوان رویکردی نوین در عرصه توسعه معرفی شد و دارای پنج بعد اصلی است:

۱. پایداری زیست‌محیطی: فعالیت‌های گردشگری باید بدون تخریب اکوسیستم انجام گیرد و تنوع زیستی و منابع طبیعی حفظ شوند.

۲. پایداری اجتماعی: جامعه میزبان باید توان پذیرش گردشگران را داشته باشد، بی‌آنکه تعادل اجتماعی یا فرهنگی آن بر هم بخورد.

۳. پایداری فرهنگی: جوامع محلی باید قادر باشند میراث و هویت فرهنگی خود را حفظ کرده و در برابر فشارهای فرهنگی ناشی از حضور گردشگران مقاومت یا سازگاری نشان دهند.

۴. پایداری اقتصادی: فعالیت‌های گردشگری باید ضمن ایجاد منافع اقتصادی پایدار، هزینه‌ها را کنترل

## ۲ روش‌شناسی پژوهش

در این مطالعه، به شناسایی و تبیین عوامل مؤثر بر توسعه پایدار گردشگری در جزیره کیش پرداخته شد. از منظر هدف، این پژوهش در دسته تحقیقات کاربردی قرار دارد و از لحاظ رویکرد، ماهیتی اکتشافی و تبیینی دارد؛ زیرا ارائه چنین مدلی موجب گسترش و غنای ادبیات پژوهش می‌شود. روش تحقیق نیز به صورت ترکیبی (کیفی-کمی) طراحی شد، به طوری که داده‌های کیفی مبنای تحلیل داده‌های کمی قرار گرفتند. بر اساس این، ابتدا تمرکز بر گردآوری و تحلیل داده‌های کیفی بود و سپس یافته‌های به دست آمده با استفاده از داده‌های کمی مورد تأیید قرار گرفت. به دلیل ماهیت آمیخته پژوهش، در دو فاز کیفی و کمی، روش‌های متفاوتی برای جمع‌آوری اطلاعات به کار گرفته شد. در فاز کیفی، ابتدا با مرور و مطالعه منابع داخلی و بین‌المللی، اطلاعات مرتبط جمع‌آوری شد و در ادامه، مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته با کارشناسان و خبرگان حوزه گردشگری و حمل‌ونقل دریایی انجام گرفت. در این مرحله، از روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی هدفمند استفاده شد؛ بدین صورت که ابتدا با افراد متخصص مصاحبه صورت گرفت و سپس از آن‌ها خواسته شد سایر متخصصان حوزه مرتبط را معرفی کنند. بدین ترتیب، جامعه آماری بخش کیفی شامل مدیران، کارشناسان و خبرگان این حوزه بود و مصاحبه‌ها تا رسیدن به مرحله اشباع نظری ادامه یافت، یعنی زمانی که اطلاعات جدید تفاوتی با داده‌های قبلی نداشت. شایان ذکر است که تمامی مصاحبه‌ها توسط پژوهشگر و بدون سوگیری انجام شد و در نهایت، ۱۲ نفر به عنوان نمونه تحقیق انتخاب گردیدند. بیشتر مصاحبه‌ها به صورت حضوری و در محل کار مشارکت‌کنندگان و با هماهنگی قبلی ضبط شد. برای تحلیل داده‌های کیفی، از روش نظریه داده‌بنیاد استراوس و کوربین استفاده شد که شامل سه مرحله کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی بود. در ابتدا بخش‌های مختلف داده‌ها با کدهای مناسب مشخص شدند و این کدها

در قالب مفاهیم سازمان‌دهی شدند (کدگذاری باز). سپس، با بررسی روابط میان مفاهیم و کشف ارتباطات بین آن‌ها، کدگذاری محوری انجام شد. در این فرآیند، پژوهشگر از نمونه‌گیری نظری بهره گرفت و اطلاعات مرتبط با افراد، رویدادها و موقعیت‌های مختلف را جمع‌آوری کرد تا تصویری جامع از مقوله‌ها ارائه شود. در نهایت، با استفاده از کدگذاری انتخابی، مقوله‌ها پالایش شدند و چارچوب نظری تحقیق شکل گرفت. متغیرها و مؤلفه‌های استخراج‌شده جهت تبیین عوامل مؤثر بر توسعه پایدار گردشگری در جزیره کیش که از طریق تحلیل محتوای پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان و مرور ادبیات و اجرای نظریه داده‌بنیاد مبتنی بر رویکرد استراوس و کوربین به دست آمده‌اند، شامل ۶ بعد و ۲۳ مؤلفه هستند. در فاز کمی، جمع‌آوری داده‌ها با استفاده از پرسش‌نامه انجام شد. پس از ارائه مدل پژوهش در پایان فاز کیفی، ابتدا فرضیه‌ها تدوین شد و سپس پرسش‌نامه‌ای محقق‌ساخته طراحی گردید. این پرسش‌نامه شامل ۴۶ گویه است و ۶ بعد و ۲۳ مؤلفه پژوهش را در قالب شرایط علی، شرایط محوری، شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله‌گر، استراتژی‌ها و پیامدها مورد ارزیابی قرار می‌دهد. پرسش‌نامه میان ۱۸۲ نفر از جامعه آماری شامل مدیران، کارشناسان و کارکنان سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کیش (تعداد ۱۰۷ پرسش‌نامه) و سازمان بنادر و دریانوردی جزیره کیش (تعداد ۷۵ پرسش‌نامه) توزیع شد و نمونه‌گیری به روش تصادفی ساده انجام گردید. در تمامی مراحل مصاحبه، نظرات اساتید راهنما و مشاور مورد توجه قرار گرفت تا دقت و صحت داده‌ها حفظ شود. برای اطمینان از روایی پژوهش در فاز کمی، تحلیل عاملی به کار گرفته شد. در نهایت، برای تبیین مدل طراحی‌شده، از تکنیک مدل‌سازی معادلات ساختاری و نرم‌افزار Smart PLS بهره گرفته شد.

### ۳ یافته‌ها

ارزیابی، طبقه‌بندی و سازمان‌دهی شدند و در نهایت در قالب ۱۸ مؤلفه گروه‌بندی گردیدند. این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از:

خدمت/محصول (مقصد)، قیمت، تبلیغ، مکان، یادگیری گردشگران، قصد (نیت) سفر، سیستم‌های حمل‌ونقل، زیرساخت اقامتی و بهداشتی، عوامل سیاسی، عوامل اقتصادی، عوامل فرهنگی و اجتماعی، عوامل قانونی، توانمندسازی منابع انسانی، توانمندسازی محیطی، توسعه اقتصادی، توسعه فرهنگی - اجتماعی، توسعه سیاسی و توسعه زیست‌محیطی. پس از استخراج مؤلفه‌ها از میان مفاهیم، در مرحله کدگذاری انتخابی اقدام به طبقه‌بندی مؤلفه‌ها در قالب تم‌ها (ابعاد) گردید. بر اساس این، مؤلفه‌های به‌دست‌آمده به ۶ بعد (تم) تحت عنوان، عناصر بازاریابی، جذب گردشگر، زیرساخت‌ها، عوامل محیطی، توانمندسازی، توسعه پایدار گردشگری طبقه‌بندی گردید. در جدول ۱ مؤلفه‌ها و ابعاد شناخته‌شده ارائه شده است.

در این پژوهش، فرآیند اجرای نظریه داده‌بنیاد مبتنی بر رویکرد استراوس و کوربین در چهار مرحله انجام شد: ۱) مطالعه و جمع‌آوری داده‌های اولیه از منابعی شامل کتب، مقالات و مراجع علمی؛ ۲) انجام مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با مدیران، کارشناسان و خبرگان حوزه گردشگری؛ ۳) کدگذاری داده‌ها به منظور استخراج مفاهیم، مؤلفه‌ها و ابعاد تحقیق؛ ۴) شناسایی مؤلفه‌های جدید و تعیین روابط میان مؤلفه‌ها و ابعاد. بر همین اساس، سه نوع کدگذاری شامل کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی به‌کار گرفته شد. در مرحله کدگذاری باز، ۲۴۷ مفهوم شامل بیش از ۱۰۵۰ کلمه از دل داده‌ها استخراج گردید. سپس، در مرحله کدگذاری محوری، مقوله‌های تحقیق که همان مؤلفه‌ها هستند تعیین شدند. در این فرآیند، مفاهیم استخراج‌شده با توجه به معنا، جنبه‌های مفهومی، صنعت مورد مطالعه، بعد زمانی و شیوه

جدول ۱. استخراج ابعاد از درون مؤلفه‌ها

ابعاد	عناصر بازاریابی	جذب گردشگر	زیرساخت‌ها	عوامل محیطی	توانمندسازی	توسعه پایدار گردشگری
مؤلفه‌ها	خدمت/محصول (مقصد)	یادگیری گردشگران	سیستم‌های حمل‌ونقل	عوامل سیاسی	توانمندسازی منابع انسانی	توسعه اقتصادی
	قیمت	قصد سفر	اقامتی و بهداشتی	عوامل اقتصادی	توانمندسازی محیطی	فرهنگی - اجتماعی
	تبلیغ			عوامل فرهنگی و اجتماعی		توسعه سیاسی
	مکان			عوامل قانونی		زیست‌محیطی

خدمت/محصول (مقصد گردشگری)؛ در پژوهش حاضر، مقصد گردشگری شامل: جاذبه‌های زیست‌محیطی طبیعی، جاذبه‌های زیست‌محیطی انسان‌ساخت، جاذبه‌های گردشگری، صنایع دستی، کیفیت و تعداد جاذبه‌ها، موزه‌ها است.

در ادامه به تشریح مفاهیم و مؤلفه‌های مربوط به هریک از ابعاد پرداخته شده است.

۱- عناصر بازاریابی: این بعد متشکل از ۴ مؤلفه خدمت/محصول (مقصد)، قیمت، تبلیغ و مکان است.

زیرساخت‌های اقامتی و بهداشتی: این زیرساخت‌ها شامل تعداد و کیفیت هتل‌ها، شاخص‌های اسکان، شرایط بهداشتی هتل‌ها و اقامتگاه‌ها، ارائه خدمات درمانی و بهداشتی در هتل‌ها، وضعیت هتل‌ها و اقامتگاه‌ها و کیفیت رستوران‌های موجود در مقصد گردشگری است.

۴- عوامل محیطی: این بعد از چهار مؤلفه تشکیل شده است: عوامل سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی و عوامل قانونی.

عوامل سیاسی: شامل محدودیت‌های بین‌المللی، تحریم‌ها، ربودن گردشگران، اقدامات تروریستی، جنگ‌های منطقه‌ای، اشتباهات نظامی داخلی، امنیت بین‌المللی و ثبات سیاسی است.

عوامل اقتصادی: در این پژوهش، عوامل اقتصادی شامل رکود اقتصادی، نوسانات نرخ ارز، بیکاری، افزایش بی‌رویه قیمت‌ها، تورم و ساختار تولید اقتصادی می‌باشد.

عوامل فرهنگی و اجتماعی: این عوامل شامل حساسیت‌های زبانی، فرهنگی، عرفی و مذهبی، توجه به نوع پوشش گردشگران، محدودیت مذهبی و ممنوعیت مصرف نوشیدنی‌های الکلی است.

عوامل قانونی: شامل سیاست‌های کلان دولتی، سیاست‌های منطقه‌ای و محلی، هماهنگی میان سازمان‌های گردشگری و غیرگردشگری، کاهش مرز میان دین و سیاست و کاهش محدودیت‌هایی همچون حجاب اجباری است.

۵- توانمندسازی: این بعد دارای دو مؤلفه توانمندسازی محیطی و توانمندسازی منابع انسانی است.

توانمندسازی محیطی: شامل باززنده‌سازی محیط زیست و فرهنگ، ایجاد امکانات رفاهی و خدماتی، توسعه زیرساخت‌ها، ارتقاء امنیت محیطی، ایجاد فرصت‌های شغلی و توسعه زیرساخت‌های سبز می‌باشد.

قیمت؛ در این پژوهش، قیمت شامل: هزینه محصولات و خدمات مقصد گردشگری، مقایسه قیمت خدمات سبز در مقصد گردشگری، کاهش هزینه‌های سفر، ارائه خدمات با قیمتی کمتر در خارج از فصل گردشگری، برگزاری تورهای سبز می‌باشد.

تبلیغ؛ در پژوهش حاضر، تبلیغ شامل: تبلیغ تورهای سبز، تبلیغ از طریق رسانه‌های عمومی، تبلیغ از طریق شبکه‌های اجتماعی، آگاهی محیطی گردشگران است.

مکان؛ در پژوهش حاضر، مکان شامل: تعیین مسیرهای سفر، شرایط رفاهی و امنیتی در محل جاذبه‌های گردشگری، شبکه‌های حمل‌یکپارچه و سبز به مقاصد، است.

۲- جذب گردشگر: این بعد شامل ۲ مؤلفه یادگیری گردشگران و قصد (نیت) سفر است.

یادگیری گردشگران؛ در پژوهش حاضر، یادگیری گردشگران شامل: اطلاع از سایر سیستم‌های حمل‌ونقل، انتخاب نوع شبکه حمل‌ونقل، کسب اطلاعات از مقاصد گردشگری است.

قصد (نیت) سفر؛ در این پژوهش، قصد (نیت) سفر شامل: ارزشیابی گردشگران از مسیر و سفر، پذیرفتن سفر، انتخاب شبکه حمل‌ونقل گردشگری، انتخاب مقصد گردشگری، انگیزش گردشگران به سفر، استفاده از منابع و فرصت‌ها، می‌باشد.

۳- زیرساخت‌ها: این بعد شامل دو مؤلفه اصلی سیستم‌های حمل‌ونقل و ارتباطی و زیرساخت‌های اقامتی و بهداشتی است.

سیستم‌های حمل‌ونقل: در این پژوهش، سیستم‌های حمل‌ونقل شامل مواردی چون نوع شبکه حمل‌ونقل، وجود سیستم حمل‌ونقل یکپارچه، کیفیت و کمیت شبکه‌های حمل‌ونقل، موقعیت و تعداد فرودگاه‌ها، بنادر و راه‌آهن و همچنین امکانات حمل‌ونقل برای افراد دارای معلولیت می‌باشد.

توسعه سیاسی: شامل تعادل و ثبات سیاسی، ارتقاء امنیت اجتماعی، کاهش تنش‌های سیاسی، برقراری ارتباط صلح‌آمیز میان قومیت‌ها و ملیت‌ها، درک و احترام متقابل میان جوامع است.

توسعه زیست‌محیطی: شامل کاهش انتشار کربن، استفاده از سوخت‌های پاک‌تر در کشتی‌ها، بهینه‌سازی فرآیند حمل‌ونقل، کاهش گازهای گلخانه‌ای، مقابله با تغییرات اقلیمی، بازسازی محیط، توسعه محیط‌های دست‌ساز انسان و توسعه فضای سبز شهری و برون‌شهری می‌باشد.

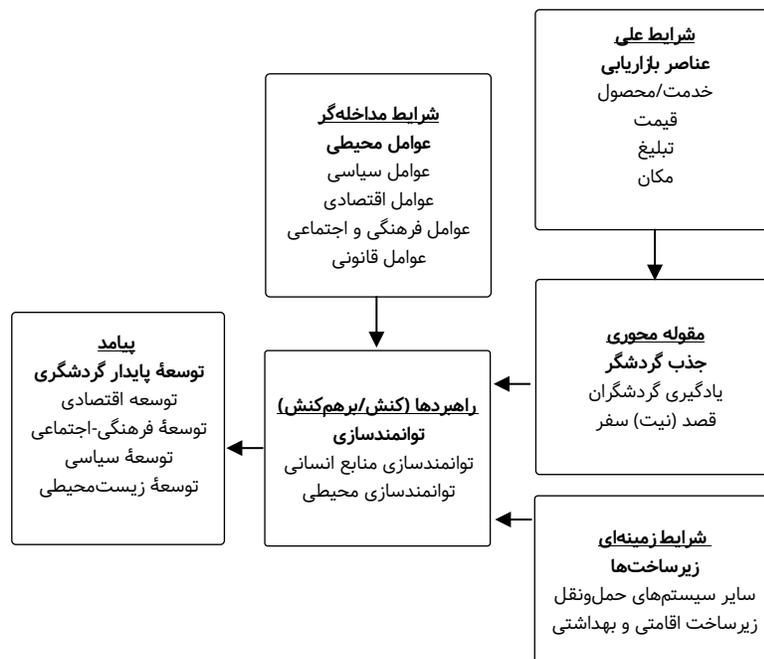
پس از تعیین ابعاد، مؤلفه‌ها و مفاهیم، به منظور بررسی تبیین عوامل مؤثر بر توسعه پایدار گردشگری در جزیره کیش و همچنین روابط بین مؤلفه‌ها و ابعاد شناسایی شده از چارچوبی که تئوری داده بنیاد برای مدل‌سازی تجویز می‌کند استفاده گردید. چارچوب ارائه شده که به صورت یک مدل مفهومی پیشنهادی بوده و دارای ۱۸ مؤلفه و ۶ بعد است، به صورت شکل ۲ ارائه گردید.

توانمندسازی منابع انسانی: شامل مهمان‌نوازی، بهره‌مندی از نیروی انسانی شایسته، مشارکت نیروی انسانی در مقاصد گردشگری، آموزش‌های فرهنگی و اجتماعی، استخدام نیروی متخصص و نوآوری در مقاصد گردشگری است.

۶- توسعه پایدار گردشگری: این بعد از چهار مؤلفه توسعه اقتصادی، توسعه فرهنگی-اجتماعی، توسعه سیاسی و توسعه زیست‌محیطی تشکیل شده است.

توسعه اقتصادی: شامل توسعه تجارت بین‌المللی، رشد اقتصادی، دسترسی به بازارهای جهانی، ترویج تجارت خارجی، توسعه شهرهای بندری و مناطق ساحلی، بهره‌وری بنادر و دستیابی به درآمدهای ارزی پایدار است.

توسعه فرهنگی- اجتماعی: شامل انسجام اجتماعی، تقابل فرهنگی، ارتقاء کیفیت زندگی جامعه میزبان، تغییر ارزش‌ها، حفظ و احیای آثار فرهنگی ملموس و ناملموس همچون لباس، هنر، آداب و رسوم، موسیقی و صنایع دستی و همچنین جلوگیری از تخریب اماکن تاریخی و باستانی است.



شکل ۲. مدل مفهومی پیشنهادی تحقیق مبتنی بر چارچوب تئوری داده بنیاد

در ادامه، بعد از جمع‌آوری داده‌های خام مربوط به آزمودنی‌ها، ابتدا تجزیه و تحلیل توصیفی داده‌ها با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی توسط نرم‌افزار SPSS انجام گرفت. سپس مدل مورد نظر در این پژوهش با استفاده از مدل‌سازی معادلات ساختاری توسط نرم‌افزار Smart PLS مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به نتایج ارائه‌شده در جدول ۲ مقادیر میانگین و انحراف استاندارد مربوط به متغیر میانگین و انحراف استاندارد مربوط به متغیر عناصر بازاریابی به ترتیب برابر با ۲۸/۵۵ و ۳/۱۱، میانگین و انحراف استاندارد مربوط به متغیر جذب گردشگر به ترتیب برابر با ۱۷/۵۲ و ۲/۸۷، میانگین و انحراف استاندارد مربوط به متغیر توانمندسازی به ترتیب برابر با ۱۶/۵۰ و ۲/۱۹، میانگین و انحراف استاندارد مربوط به متغیر زیرساخت‌ها به ترتیب برابر با ۱۵/۲۵ و ۲/۳۲، میانگین و انحراف استاندارد مربوط به متغیر عوامل محیطی به ترتیب برابر با ۳۸/۳۵ و ۳/۲۵، میانگین و انحراف استاندارد مربوط به متغیر توسعه پایدار گردشگری به ترتیب برابر با ۳۴/۲۳ و ۲/۸۹ می‌باشد. همچنین، با توجه به مقادیر چولگی و کشیدگی مربوط به متغیرهای پژوهش که در بازه (۲ و -۲) قرار دارند، می‌توان گفت که توزیع داده‌های مربوط به برخی متغیرهای پژوهش نرمال می‌باشند.

در ادامه به منظور آزمون مدل مفهومی ارائه‌شده، پرسش‌نامه محقق‌ساخته مشتمل بر ۳۶ گویه، ۱۸ مؤلفه و ۶ بعد طراحی و پس از کسب روایی و پایایی مربوطه در بین جامعه آماری تحقیق که شامل مدیران، کارشناسان و کارکنان سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کیش و سازمان بنادر و دریانوردی جزیره کیش است، توزیع گردید. در این راستا و بر اساس مدل مفهومی پیشنهادی، فرضیه‌های تحقیق به شرح زیر تعریف گردید:

فرضیه ۱: عناصر بازاریابی اثر معناداری بر جذب گردشگر دارد.

فرضیه ۲: جذب گردشگر اثر معناداری بر توانمندسازی دارد.

فرضیه ۳: زیرساخت‌ها اثر معناداری بر توانمندسازی دارد.

فرضیه ۴: عوامل محیطی اثر معناداری بر توانمندسازی دارد.

فرضیه ۵: توانمندسازی اثر معناداری بر توسعه پایدار گردشگری دارد.

جدول ۲. میانگین، انحراف استاندارد، حداقل و حداکثر متغیرهای پژوهش

ابعاد	مؤلفه‌ها	میانگین	انحراف استاندارد	چولگی	کشیدگی
عناصر بازاریابی	خدمت/محصول	۸/۱۴	۰/۶۴	-۰/۳۸۹	-۰/۶۳۱
	قیمت	۷/۵۸	۱/۲۵	-۰/۸۹۴	-۰/۲۰۴
جذب گردشگر	تبلیغ	۶/۸۹	۱/۵۶	-۰/۳۵۴	۰/۵۸۹
	مکان	۹/۱۱	۰/۸۹	-۰/۲۷۱	-۰/۷۵۱
توانمندسازی	یادگیری گردشگران	۱۷/۵۲	۲/۸۷	-۰/۱۲۳	-۰/۹۴۵
	قصد (نیت) سفر	۸/۷۶	۰/۶۵	۰/۵۲۳	-۰/۸۹۷
توانمندسازی منابع انسانی	توانمندسازی محیطی	۱۶/۵۰	۲/۱۹	-۰/۱۴۱	-۰/۴۲۱
	سایر سیستم‌های حمل‌ونقل	۷/۴۵	۰/۸۴	۰/۲۹۸	-۰/۶۷۵
زیرساخت‌ها	زیرساخت اقامتی	۶/۸۹	۱/۰۴	-۰/۲۳۴	-۰/۵۲۸
	عوامل سیاسی	۱۵/۲۵	۲/۳۲	-۰/۷۸۷	-۰/۴۵۱
عوامل محیطی	عوامل اقتصادی	۸/۰۷	۰/۵۶	-۰/۳۰۹	-۰/۴۵۹
	عوامل فرهنگی و اجتماعی	۶/۵۹	۰/۹۰	-۰/۵۵۹	-۱/۲۱۹
توسعه پایدار گردشگری	عوامل قانونی	۳۸/۳۵	۳/۲۵	-۰/۴۳۹	-۰/۶۵۳
	توسعه اقتصادی	۷/۹۵	۱/۳۶	-۰/۶۰۸	۰/۴۹۶
توسعه فرهنگی-اجتماعی	توسعه اقتصادی	۹/۳۱	۱/۷۵	-۰/۷۱۸	۰/۷۰۹
	توسعه سیاسی	۷/۲۰	۰/۶۸	-۰/۱۷۵	-۰/۴۰۳
توسعه زیست‌محیطی	توسعه اقتصادی	۸/۴۶	۰/۴۷	-۰/۷۲۹	۰/۶۹۴
	توسعه فرهنگی-اجتماعی	۳۴/۲۳	۲/۸۹	-۰/۷۳۵	۰/۳۳۲
توسعه زیست‌محیطی	توسعه اقتصادی	۸/۵۱	۱/۱۱	-۱/۸۳۶	۰/۶۹۳
	توسعه فرهنگی-اجتماعی	۶/۷۷	۰/۶۵	-۱/۱۵۶	۰/۹۳۴
توسعه زیست‌محیطی	توسعه اقتصادی	۷/۶۵	۰/۷۸	-۰/۵۷۹	-۰/۲۶۲
	توسعه فرهنگی-اجتماعی	۸/۱۴	۱/۳۶	-۰/۵۲۵	-۰/۵۲۳

تحقیق بالاتر از ۰/۷ بوده که نشان‌دهنده همسانی درونی مطلوب ابزار اندازه‌گیری است. همچنین مقدار CR برای تمامی متغیرها بیش از ۰/۷ گزارش شد که بیان‌گر پایایی ترکیبی قابل قبول است. نتایج تحلیل بخش ساختاری نیز نشان داد که مقادیر t برای همه متغیرها، مؤلفه‌ها و گویه‌ها بیش از ۱/۹۶ است؛ بنابراین بارهای عاملی تمامی گویه‌ها، مؤلفه‌ها و متغیرها با اطمینان ۹۵ درصد معنادار قلمداد می‌شوند.

برای آزمون مدل تحقیق و فرضیه‌های مطرح شده، از تکنیک مدل‌سازی معادلات ساختاری با استفاده از نرم‌افزار SMART PLS بهره گرفته شد. در بررسی و ارزیابی مدل اندازه‌گیری، تحلیل عاملی تأییدی و شاخص‌های t و قابلیت اطمینان سازگاری درونی<sup>۱</sup> (CR) به‌عنوان معیارهای اصلی مورد استفاده قرار گرفت. نتایج حاصل از این تحلیل، به تفکیک سازه‌ها در جدول ۳ ارائه شده است. براساس یافته‌ها، ضریب پایایی آلفای کرونباخ برای همه متغیرهای

<sup>1</sup> Composite reliability

جدول ۳. نتایج مربوط به بارهای عاملی و معناداری متغیرهای پژوهش

متغیر	مؤلفه‌ها	بار عاملی	آماره T	قابلیت اطمینان (CR)	AVE	ضریب پایایی آلفای کرونباخ	R square
عناصر بازاریابی				۰/۷۷	۰/۶۹	۰/۷۶	
	خدمت/محصول	۰/۷۴	۹/۷۰	۰/۷۹	۰/۷۱	۰/۸۳	۰/۸۹
	قیمت	۰/۶۶	۲/۹۸	۰/۷۱	۰/۷۶	۰/۷۸	۰/۷۵
	تبلیغ	۰/۸۸	۱۳/۹۸	۰/۸۲	۰/۷۰	۰/۷۰	۰/۸۵
	مکان	۰/۷۶	۱۰/۲۶	۰/۷۰	۰/۶۹	۰/۷۴	۰/۵۹
جذب گردشگر				۰/۹۱	۰/۷۲	۰/۸۸	
	یادگیری گردشگران	۰/۹۵	۱۱۷/۳۶	۰/۹۰	۰/۷۸	۰/۸۶	۰/۹۳
	قصد (نیت) سفر	۰/۷۲	۱۸/۳۵	۰/۷۹	۰/۸۶	۰/۹۳	۰/۵۶
توانمندسازی				۰/۷۶	۰/۵۵	۰/۷۹	
	توانمندسازی منابع انسانی	۰/۷۵	۵/۵۲	۰/۵۷	۰/۵۴	۰/۶۸	۰/۶۳
	توانمندسازی محیطی	۰/۶۶	۳/۳۴	۰/۵۹	۰/۷۳	۰/۹۲	۰/۶۰
زیرساخت‌ها				۰/۷۳	۰/۶۶	۰/۷۸	
	سیستم‌های حمل‌ونقل	۰/۶۱	۳/۱۷	۰/۵۶	۰/۷۰	۰/۸۹	۰/۴۵
	زیرساخت اقامتی	۰/۸۲	۱۲/۱۳	۰/۸۲	۰/۶۲	۰/۷	۰/۷۱
عوامل محیطی				۰/۶۴	۰/۵۹	۰/۸۸	
	عوامل سیاسی	۰/۵۷	۴/۳۵	۰/۷۰	۰/۵۰	۰/۷۹	۰/۴۹
	عوامل اقتصادی	۰/۴۱	۸/۱۵	۰/۷۰	۰/۶۷	۰/۸۷	۰/۷۱
	عوامل فرهنگی و اجتماعی	۰/۵۴	۶/۲۵	۰/۷۰	۰/۵۳	۰/۸۶	۰/۲۲
	عوامل قانونی	۰/۸۶	۱۵/۵۹	۰/۸۳	۰/۶۱	۰/۷۲	۰/۷۶
توسعه پایدار گردشگری				۰/۶۹	۰/۶۳	۰/۸۹	
	توسعه اقتصادی	۰/۹۱	۴۰/۷۵	۰/۷۶	۰/۶۴	۰/۸۴	۰/۷۸
	توسعه فرهنگی-اجتماعی	۰/۷۳	۶/۲۶	۰/۵۹	۰/۴۱	۰/۸۸	۰/۶۰
	توسعه سیاسی	۰/۵۹	۵/۹۹	۰/۶۹	۰/۶۰	۰/۸۴	۰/۷۰
	زیست‌محیطی	۰/۷۶	۱۵/۴۹	۰/۸۰	۰/۴۲	۰/۷۳	۰/۶۱

قابل قبول برخوردار هستند. همچنین، روایی واگرا نشان می‌دهد که همبستگی‌های جزئی بین شاخص‌های یک سازه و شاخص‌های سازه‌های دیگر وجود دارد؛ به‌گونه‌ای که جذر مقادیر AVE هر سازه باید بزرگ‌تر از میزان همبستگی آن سازه با سایر

با توجه به مقادیر AVE که در جدول ۳ ارائه شده است، می‌توان دریافت که ابزارهای اندازه‌گیری مرتبط با متغیرهای تحقیق شامل عناصر بازاریابی، جذب گردشگر، توانمندسازی، زیرساخت‌ها، عوامل محیطی و توسعه پایدار گردشگری، از روایی همگرایی

اندازه‌گیری تحقیق از روایی واگرایی مناسبی برخوردار هستند. علاوه بر این، نتایج برازش بخش ساختاری مدل معادلات ساختاری که شامل ضریب مسیر و آماره  $t$  می‌باشد، در جدول ۵ ارائه شده است.

سازه‌ها باشد. ماتریس همبستگی سازه‌های متغیرهای تحقیق در جدول ۴ ارائه گردیده است. براساس نتایج این جدول، از آنجاکه جذر AVE تمام سازه‌ها بیش از همبستگی آن‌ها با دیگر سازه‌ها است، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که ابزارهای

جدول ۴. ماتریس همبستگی سازه‌ها

سازه‌ها	عناصر بازاریابی	جذب گردشگر	توانمندسازی	زیرساخت‌ها	عوامل محیطی	توسعه پایدار گردشگری	جذر (AVE)
عناصر بازاریابی	۱						۰/۶۲
جذب گردشگر	۰/۲۵۶	۱					۰/۸۴
توانمندسازی	*۰/۶۹	۰/۲۳	۱				۰/۵۳
زیرساخت‌ها	-۰/۰۶	-**۰/۴۴	۰/۱۶	۱			۰/۵۸
عوامل محیطی	۰/۱۰	-۰/۱۴	*۰/۳۲	**۰/۵۲	۱		۰/۶۴
توسعه پایدار گردشگری	-۰/۱۳	-۰/۲۵	-۰/۱۸	۰/۱۳	۰/۱۸	۱	۰/۷۱

جدول ۵. ضرایب مسیر و آماره  $t$  مربوط مدل معادلات ساختاری

عنوان مسیر	ضریب مسیر	T	نتیجه
عناصر بازاریابی به جذب گردشگر	۰/۳۹	۴/۶۷	تأیید
جذب گردشگر به توانمندسازی	۰/۲۰	۲/۱۶	تأیید
زیرساخت‌ها به توانمندسازی	۰/۶۱	۸/۳۳	تأیید
عوامل محیطی به توانمندسازی	۰/۴۷	۶/۹۴	تأیید
توانمندسازی به توسعه پایدار گردشگری	۰/۲۱	۳/۱۵	تأیید

- با توجه به مقدار  $t$  مربوط به مسیر جذب گردشگر به توانمندسازی که برابر با ۲/۱۶ محاسبه شده و به دلیل بیشتر بودن از مقدار ۱/۹۶، می‌توان گفت که متغیر جذب گردشگر بر توانمندسازی مؤثر است (فرضیه ۲).

- با توجه به مقدار  $t$  مربوط به مسیر زیرساخت‌ها به توانمندسازی که برابر با ۸/۳۳ محاسبه شده و به دلیل بیشتر بودن از مقدار ۱/۹۶، می‌توان گفت که متغیر

براساس مدل‌سازی معادلات ساختاری که نتایج حاصل از اجرای آن در جدول ۶ ارائه گردیده، یافته‌های پژوهش را می‌توان به شرح زیر به خلاصه نمود:

- با توجه به مقدار  $t$  مربوط به عناصر بازاریابی به جذب گردشگر که برابر با ۴/۶۷ محاسبه شده و به دلیل بیشتر بودن از مقدار ۱/۹۶، می‌توان گفت که متغیر عناصر بازاریابی بر جذب گردشگر مؤثر است (فرضیه ۱).

ارزیابی هزینه‌های سفر، مقایسه قیمت خدمات و تورهای سبز و تعامل در شبکه‌های اجتماعی، اطلاعات بیشتری درباره جاذبه‌های فرهنگی، تاریخی و طبیعی کسب می‌کنند. این روند به ارتباط با مشاوران و کارشناسان محلی، اطلاع از مسیرها، شرایط رفاهی و امنیتی و شبکه‌های حمل‌ونقل می‌انجامد و در نهایت باعث ترغیب گردشگران و طراحی برنامه سفر می‌شود. به‌طور کلی، عناصر بازاریابی با کاهش هزینه‌های عملیاتی و ارائه اطلاعات به‌موقع، ارزش افزوده ایجاد کرده و موجب افزایش احساس ارزش اجتماعی گردشگران می‌شوند. از این رو، مدیریت بازاریابی گردشگری در جذب و هدایت گردشگران به اماکن طبیعی، تاریخی، تفریحی و اقامتی، نقش اساسی دارد. نتایج تحقیق همچنین نشان داد که توانمندسازی منابع انسانی و محیطی، از طریق آموزش‌های فرهنگی و اجتماعی، مشارکت نیروی انسانی، استخدام متخصص، دیجیتال‌سازی منابع انسانی، فرصت‌های سرمایه‌گذاری، باززنده‌سازی آثار فرهنگی و محیطی، ایجاد امکانات رفاهی، توسعه فناوری و زیرساخت‌ها، امنیت محیطی، مهارت‌های کارآفرینی و توسعه ساخت‌وساز، به توسعه اقتصادی، فرهنگی-اجتماعی، سیاسی و زیست‌محیطی مقاصد گردشگری کمک می‌کند. به بیان دیگر، توانمندسازی منابع انسانی و محیطی زمینه‌ساز توسعه پایدار گردشگری است و نتایج آن در بخش‌های توسعه اقتصادی (شامل تجارت بین‌المللی، رشد حمل‌ونقل دریایی، بهره‌وری بنادر، درآمد ارزی پایدار، تعدیل ثروت، تولید ناخالص ملی و افزایش درآمدهای مالیاتی)؛ توسعه فرهنگی-اجتماعی (شامل انسجام اجتماعی، تعامل فرهنگی، بهبود زندگی جامعه میزبان و حفظ آثار فرهنگی ملموس و ناملموس)؛ توسعه سیاسی (شامل ثبات سیاسی، افزایش امنیت جامعه، کاهش تنش‌های بین قومیت‌ها، احترام متقابل و تعامل سازنده با دیگر جوامع)؛ توسعه زیست‌محیطی (شامل کاهش اثرات محیطی، استفاده از فناوری‌های سبز در حمل‌ونقل دریایی، بهینه‌سازی فرآیندها، بازسازی محیطی،

زیرساخت‌ها بر توانمندسازی مؤثر است (فرضیه ۳).

- با توجه به مقدار  $t$  مربوط به مسیر عوامل محیطی به توانمندسازی که معادل  $۶/۹۴$  محاسبه شده و به دلیل بیشتر بودن از مقدار  $۱/۹۶$ ، می‌توان گفت که متغیر عوامل محیطی بر توانمندسازی مؤثر است (فرضیه ۴).

- با توجه به مقدار  $t$  مربوط به مسیر توانمندسازی به توسعه پایدار گردشگری که برابر با  $۳/۱۵$  محاسبه شده و به دلیل بیشتر بودن از مقدار  $۱/۹۶$ ، می‌توان گفت که متغیر توانمندسازی بر توسعه پایدار گردشگری مؤثر است (فرضیه ۵).

## ۴ بحث و نتیجه‌گیری

تحلیل مؤثر توسعه پایدار گردشگری و ارائه راهکارهای بهینه برای دستیابی به وضعیت مطلوب، پیش‌نیاز اصلی آن، شناخت دقیق عوامل مؤثر بر این نوع توسعه است. مدیریت گردشگری پایدار شامل مجموعه‌ای از روش‌ها و تدابیر است که ضمن کاهش اثرات منفی گردشگری، منافع اجتماعی، اقتصادی و محیط زیستی را برای جوامع میزبان فراهم می‌آورد. بر اساس این پژوهش حاضر به بررسی عوامل مؤثر بر توسعه پایدار گردشگری در جزیره کیش براساس تئوری داده‌بنیاد پرداخته است. تحلیل‌های انجام‌شده نشان داد که عناصر بازاریابی به‌عنوان عوامل علی نقش کلیدی در تأثیرگذاری بر عامل محوری یعنی جذب گردشگر دارند. به بیان دیگر، اولین عاملی که بر قصد سفر گردشگران و در نهایت وفاداری آنان تأثیر می‌گذارد، شامل خدمت/محصول (مقصد)، قیمت، تبلیغات و ترویج و مکان است. به‌عنوان نمونه، ویژگی‌ها و شرایط مقصد گردشگری، مانند جاذبه‌های طبیعی و انسان‌ساخت، صنایع دستی، موزه‌ها، آداب و رسوم و آثار فرهنگی ملموس و ناملموس، بر میزان یادگیری و درگیری گردشگران تأثیر می‌گذارد. گردشگران با

ایجاد اجماع است (Viana et al., 2021). حفظ گردشگری پایدار نیز به منظور افزایش رضایت گردشگران، ارائه تجربه‌های نو و ترویج شیوه‌های گردشگری مسئولانه و پایدار ضروری است.

### حامی مالی

این مقاله حامی مالی نداشته است.

### سهم نویسندگان در پژوهش

نویسنده اول: دانشجوی دکتری مدیریت گردشگری

نویسنده دوم: استاد راهنما

نویسنده سوم: استاد مشاور

### تضاد منافع

نویسنده (نویسندگان) اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

### تقدیر و تشکر

نویسندگان، از کلیه افراد به دلیل مشاوره و راهنمایی علمی و مشارکتشان در این مقاله تشکر و قدردانی می‌کنند.

توسعه محیط‌های دست‌ساز و ارتقاء مسؤلیت‌های اجتماعی و ملاحظات زیست‌محیطی، قابل مشاهده است. بنابراین، گردشگری به‌عنوان یکی از متنوع‌ترین و بزرگ‌ترین صنایع جهانی، دارای پیامدهای گسترده اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و زیست‌محیطی است. تحقق توسعه پایدار گردشگری نیازمند تمرکز ویژه بر عوامل بازاریابی برای جذب گردشگر، و همچنین توجه همزمان به عوامل محیطی و زیرساخت‌ها است؛ این موارد در کنار یکدیگر موجب توانمندسازی منابع انسانی و محیطی و در نهایت توسعه پایدار گردشگری می‌شوند. در این راستا، مطالعات لی و همکاران (۲۰۲۲) نشان می‌دهد که در فرآیند توسعه پایدار گردشگری، تمام گروه‌ها و ذی‌نفعان باید در ارائه اطلاعات و فرآیندهای تصمیم‌گیری مشارکت داشته باشند (Li et al., 2022). همچنین یافته‌های ویانا و همکاران (۲۰۲۱) نشان می‌دهد که گردشگری پایدار باید پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی را در نظر گرفته و نیازهای بازدیدکنندگان، صنعت، محیط‌زیست و جوامع میزبان را تأمین کند. علاوه بر این، توسعه پایدار گردشگری مستلزم مشارکت آگاهانه همه ذی‌نفعان و رهبری سیاسی قوی برای

## منابع

- Asmelasha, A. G., Kumarc, S. (2019). Assessing progress of tourism sustainability: Developing and validating sustainability indicators. *Tourism Management*, 71: 67-83.  
<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.09.020>.
- Javan, F., Gemini, D. (2025). Evaluating the Impact of Tourism Marketing on Sustainable Rural Development in Cultural Landscape of Hawraman, the *Journal of Tourism and Hospitality Marketing Research*, Volume 3, Number 1, Farvardin 1404, 63-80. (In Persian)  
10.22080/tmhr.2025.28901.1044.
- Javid, M., Ali Saberi, A., Masoumi Kashkooli, R., Ghaffari, T. (2025). Exploring the Determinants of Sports Tourism Destination Choice: Evidence from Kish Island, the *Journal of Tourism and Hospitality Marketing Research*, Volume 3, Issue 1, 4, 249-279. (In Persian)  
10.22080/tmhr.2025.29195.1055.
- Khurana, K., Ataniyazova, Z. (2024). Exploring the vital role of human resource management in the progress of Uzbekistan's tourism sector, *Cogent Arts & Humanities*, 2024, VoL. 11, no. 1, 2311002.  
DOI:  
10.1080/23311983.2024.2311002.
- Kumar, J., Garg, A. (2020). Investigating the Factors Affecting Tourism Development in Victoria Falls, Zimbabwe, Sustainable destination branding and marketing: strategies for tourism development, 131-142.  
DOI: [10.1079/9781786394286.0131](https://doi.org/10.1079/9781786394286.0131).
- Levafan, A. (2022). Analysis of effective factors in sustainable cultural tourism in Iran (Case study: Centers of Isfahan, Chaharmahal and Bakhtiari, Fars, Kohgiluyeh and Boyer Ahmad, Hormozgan and Bushehr provinces), *Journal of Development and Planning Economics*, Year 9, Issue 1, Spring and Summer 2018, 153-178. (In Persian).  
<https://www.magiran.com/p2500480>.
- Li, L., Wu, B., Patwary, Ataul K. (2022). How marine tourism promote financial development in sustainable economy: new evidences from South Asia and implications to future tourism students, *Environ Sci Pollut Res Int*, Volume 29, pages 1155-1172. DOI:  
10.1007/s11356-021-15709-1.
- Mellat, S., Shad, E. (2016). Sea-based development centered on maritime transportation is a solution to achieving a sustainable economy, 10th Congress of Pioneers of Progress. (In Persian).

<https://civil-ica.com/doc/580669/>.

Pourghorban, S., Pourahmad, A., Darban Astana, A.R., Zanganeh Shahraki, S. (2024). Future study of spatial-strategic development of urban tourism in Kish Island with a sustainable development approach, Journal: Geographical Studies of Coastal Areas, Volume 5, Issue 1 (Serial Number 16), 17-36. (In Persian).

<https://sid.ir/paper/1410558/en>.

Safazadeh, Z., Rousta, A.R., Jamshidi, D. (2022). Explaining the effective dimensions and components in the image of a tourism destination with an emphasis on tourism infrastructure (Case study: Kish Island), Journal of Tourism and Development, Volume 11, Issue 2, 167-182. (In Persian). DOI:

10.22034/jtd.2021.264890.2224.

Shakuri, M., Beig Babaei, B., Norouzi Sani, P. (2021). Explaining the effective factors on stakeholders' views on the sustainability of urban tourism development (Case study: Tabriz metropolis), Journal of Tourism Planning and Development, Volume 10, Issue 37, September 2011, 283-307. (In Persian). DOI:

10.22080/jtpd.2020.18096.3216.

Sobhani, P., Liriai, L., Sayahnia, R. (2021). Identifying effective factors in sustainable tourism development and presenting a strategic model in Ramsar coastal areas, Journal of Environmental Education and Sustainable Development, Year 10, Fall 2011, Issue 1, 175 - 193. (In Persian). DOI: [10.30473/ee.2021.57066.2307](https://doi.org/10.30473/ee.2021.57066.2307).

Tahmasbpour, Z., Farhangi, A. A., Naami, A., Asayesh, F. (2023). Presenting a digital marketing model for the development of the hotel industry (case study: Kish Island), Farhang Tourism Journal, Volume 4, Number 14, November 1402, 66-79.

<https://doi.org/10.22034/toc.2023.401674.1124>.

Viana, H., Georges, B., Ranine F. (2021). Transportation towards Tourism Sustainability: Case Study of Lebanon, Athens Journal of Tourism, Volume 8, Issue 3, September 2021, Pages 177-192. DOI: 10.30958/ajt.8-3-3.

Zendehboudi, Y., Amininejad, G., Kohansal, M. (2024). The Role of Urban Management in the Sustainable Development of Urban Tourism (Case Study: Jam City) , The Journal of Tourism and Hospitality Marketing Research, Volume 1, Issue 1, 161-180. 10.22080/tmhr.2024.26924.1006.